

تحلیل علت انحصار «خشیت» به «عالمان» در آیه ۲۸ سوره فاطر

زهرا رحمتی ایشکاء*

چکیده

این پژوهش اهمیت آیه ۲۸ سوره فاطر را در تبیین رابطه میان علم و خشیت مورد بررسی قرار داد. یافته‌ها نشان داد خشیت، برخلاف خوف که مفهومی عام‌تر دارد، نتیجه درک و شناخت عمیق انسان از خداوند است و این حالت بیشتر در عالمانی ظهور می‌یابد که از طریق علم به اسرار الهی آگاهی یافته‌اند. در این مطالعه، ابتدا معنای لغوی و اصطلاحی خشیت و تفاوت آن با خوف عمومی تحلیل شد تا زمینه فهم دقیق‌تر مفاهیم فراهم گردد. سپس جایگاه و ویژگی‌های عالمان در قرآن بررسی شد و اهمیت معرفت آنان در ایجاد خشیت روشن گردید. تحلیل تفسیری آیه ۲۸ سوره فاطر و بررسی دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت نشان داد خشیت عالمان نتیجه شناخت آنان از حقایق الهی است و نقش اساسی در شکل‌گیری رفتار اخلاقی و اجتماعی آنان دارد. پژوهش حاضر تأکید کرد که علم، پیش‌شرط تحقق خشیت و توسعه فضایل انسانی در نگاه قرآن است.

واژگان کلیدی

خشیت، علم، عالم، عالمان در قرآن، سوره فاطر، آیه ۲۸ سوره فاطر، خداشناسی.

مقدمه

آیه ۲۸ سوره فاطر با عبارت «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» از برجسته‌ترین آیات قرآن کریم است که پیوند میان معرفت و خشیت الهی را به روشنی بیان می‌کند. در این آیه، خشیت که برترین مرتبه خوف آمیخته با تعظیم است، به صورت انحصاری به عالمان نسبت داده شده و این پرسش بنیادین را پدید می‌آورد که چرا قرآن کریم چنین ویژگی والایی را به همه بندگان نسبت نداده و تنها عالمان را شایسته آن دانسته است. تبیین چرایی این انحصار می‌تواند ما را به لایه‌های عمیق‌تری از رابطه علم، ایمان و تقوا رهنمون سازد. ضرورت پرداختن به این موضوع از آن جاست که آیه مذکور جایگاه ویژه‌ای برای معرفت حقیقی در شکل‌گیری معنویت و تربیت اخلاقی مسلمانان قائل شده است. این مسئله علاوه بر بعد معرفتی، در روشن ساختن منزلت عالم در اندیشه اسلامی و فرهنگ شیعی نیز اهمیت دارد و می‌تواند نسبت میان دانش و مسئولیت اجتماعی را آشکار کند. همچنین، در فضای معاصر که مفهوم علم گاه به برداشت‌های سطحی یا صرفاً ابزاری تقلیل می‌یابد، بازخوانی این آیه با تکیه بر میراث تفسیری شیعه و سنتی می‌تواند معیار صحیحی برای بازشناسی علم نافع و نقش آن در ایجاد خشیت فراهم آورد.

بر همین اساس، پرسش اصلی چنین است که علت انحصار خشیت به عالمان در آیه ۲۸ سوره فاطر چیست و چه ابعاد معرفتی، اخلاقی و تربیتی می‌توان از آن استنباط کرد؟ هدف پژوهش نیز تحلیل دقیق و روشمند این انحصار بر پایه منابع تفسیری و کلامی است تا روشن شود چگونه علم حقیقی به آیات الهی، زمینه‌ساز پیدایش خشیت می‌شود و چرا تنها عالمان به این مقام دست می‌یابند.

۱- مفهوم خشیت

در این بخش، مفهوم خشیت و جایگاه آن در قرآن و سنت مورد بررسی قرار می‌گیرد تا روشن شود چرا خشیت به عنوان یکی از مهم‌ترین حالات روحی انسان مطرح است.

۱-۱_ معنای لغوی خشیت

واژه "خشیت" به معنای ترس و وحشت است. (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۷۰۳) برخی از اهل لغت، واژه «خشیت» را به معنای ترس عمیق و شدید دانسته‌اند، (قرشی بنابی، قاموس قرآن، جلد ۲، ص ۲۵۰) بیم و هراسی که همراه با نوعی تعظیم و بزرگداشت در برابر چیزی پدید می‌آید. (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۸۳)

۱-۲_ معنای اصطلاحی خشیت

«خشیت» به حالتی ویژه از تأثر قلبی اطلاق می‌شود که در نتیجه مواجهه با امور ناخوشایند یا ناملایم در انسان پدید می‌آید. در برخی کاربردها، خود عامل ایجادکننده این تأثر نیز به همین نام خوانده می‌شود؛ چنان‌که در تعبیر «خشیئُ أن یفعل بی فلان کذا» مراد آن است که بیم داشتیم فلان شخص عملی ناروا در حق من انجام دهد. این حالت روانی غالباً از رهگذر معرفت و آگاهی نسبت به عظمت یا خطری که منشأ خشیت تلقی می‌شود، شکل می‌گیرد و از همین رو پیوندی وثیق با «علم» دارد. (مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، قرآن مجید به همراه ۲۸ ترجمه و ۶ تفسیر، ص ۳۳۱)

۱-۳_ تفاوت خشیت با خوف و انحصار آن به عالمان

«خشیت» به معنای ترس همراه با نوعی تعظیم و احترام است؛ از همین رو با «خوف» که فاقد این ویژگی است، تفاوت دارد، هرچند گاه این واژه به معنای مطلق ترس نیز به کار رفته است. خشیت و خوف هر چند در لغت به یک معنا یا نزدیک به یک معنا به کار می‌روند، (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۱۷، ص ۳۳۱) اما در اصطلاح اهل معرفت میان آن دو تفاوتی اساسی وجود دارد. خوف به معنای ناراحتی درونی از کیفر و مجازاتی است که انسان در نتیجه گناهان یا کوتاهی در طاعات در انتظار آن است. این حالت برای اکثر مردم پدید می‌آید، هرچند شدت و ضعف آن متفاوت است و مرتبه عالی آن تنها برای گروه اندکی حاصل می‌شود. اما خشیت حالتی است که به هنگام درک عظمت الهی، هیبت پروردگار و بیم از محروم

ماندن از انوار فیض او در دل انسان شکل می‌گیرد. این حالت ویژه کسانی است که به عظمت ذات پاک الهی و مقام کبریایی او آگاه‌اند و شیرینی قرب او را چشیده‌اند؛ از همین رو خشیت به طور خاص، صفت بندگان عالم و آگاه شمرده شده است. (طریحی، مجمع البحرین، جلد ۱، ص ۱۲۳ و ۱۲۴)

از منظر دیگر، تفاوت میان خوف و خشیت آن است که در خشیت، انسان قلباً معتقد به مبدأ اثر بودن چیزی یا کسی باشد و بر پایه همین اعتقاد دچار بیم و تأثر گردد؛ بر این اساس، خشیت شایسته مقام الهی است، چراکه در عالم جز خداوند مؤثر حقیقی وجود ندارد: «الَّذِينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللَّهِ وَ يَخْشَوْنَهُ وَ لَا يَخْشَوْنَ أَحَدًا إِلَّا اللَّهَ وَ كَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا» [آری این روش خداست درباره آنان که همواره پیام‌های خدا را به مردم می‌رسانند و از [عظمت و مقام] او می‌ترسند و از هیچ کس جز او واهمه ندارند و برای حسابرسی [کار با ارزش اینان] خدا کافی است. (احزاب: ۳۹) در حالی که خوف بیشتر به معنای واکنش عملی نسبت به امری ناخوشایند است و الزاماً از اعتقاد به استقلال در تأثیر ناشی نمی‌شود؛ همانند کسی که از گزنده‌ای می‌ترسد و از او فاصله می‌گیرد. (دهقان، تفسیر نسیم رحمت، جلد ۱، ص ۹۳)

۲_ مفهوم عالم در قرآن

در این بخش، واژه «عالم» و جایگاه ویژه عالمان در قرآن کریم تحلیل می‌شود تا زمینه ارتباط علم و خشیت فراهم گردد.

۲_۱_ معنای لغوی عالم

واژه «عالم» در لغت به معنای «دانا» است و از ریشه «علم» گرفته شده است. «علم» در اصل به معنای دانستن و آگاهی است (ری شهری، گزیده حکمت نامه پیامبر اعظم (ص)، ص ۴۰) و نقطه مقابل «جهل» به شمار می‌آید. (فراهیدی، کتاب العین، جلد ۲، ص ۱۵۲) در متون لغوی و معارف اسلامی نیز همین معنا مورد نظر بوده و هر آنچه قابل دانستن باشد، «علم» نامیده می‌شود؛ خواه اخلاق باشد یا فقه، ریاضیات یا دیگر علوم. از این‌رو،

کسی که دانشی از هر یک از این حوزه‌ها داشته باشد، «عالم» خوانده می‌شود و در مقابل، ناآگاهی در همان زمینه، نشانه جهل به شمار می‌آید. (مشکوٰۃ الدینی، تحقیق در حقیقت علم، ص ۱۱)

در واقع، علم عبارت است از ادراک و دریافت حقیقت چیزی؛ و این ادراک بر دو گونه است: نخست، ادراک ذات و حقیقت شیء؛ و دوم، حکم کردن به وجود یا عدم صفتی در آن. (راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۵۸۰) بر همین اساس، علم در معنای اول تنها متعدی به یک مفعول می‌شود؛ مانند آیه ۶۰ سوره انفال: «لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ؛ شما آنان را نمی‌شناسید، خدا آنها را می‌شناسد». اما در معنای دوم، علم متعدی به دو مفعول است؛ چنان‌که در آیه ۱۰ سوره ممتحنه آمده است: «فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ؛ و اگر آنان را زنانی مؤمن یافتید». (غیاثی کرمانی، لغتنامه قرآن کریم، ص ۲۸۸)

از این رو، «عالم» در کاربرد لغوی به کسی اطلاق می‌شود که بهره‌ای از این ادراک و آگاهی دارد و درک او بر مبنای حقیقت و شناخت درست بنا شده است. البته باید توجه داشت که «علم» کاربردهای دیگری نیز دارد که چندان به بحث حاضر مربوط نمی‌شود.

۲-۲ ویژگی و جایگاه عالمان در نگاه قرآن

نزول قرآن کریم بر پیامبر اکرم (ص) با فرمان «خواندن» آغاز شد؛ فرمانی که نشان از شروع کامل‌ترین برنامه زندگی برای بشر دارد. در نخستین آیات، پس از اشاره به آفرینش انسان از «علق» - که جلوه‌ای از قدرت بی‌پایان خداوند است - مسئله قلم و دانش مطرح شده و به عنوان نعمتی بزرگ مورد توجه قرار گرفته است: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ * خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ * اقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ * الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ * عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ؛ بخوان به نام پروردگارت که [همه آفریده‌ها را] آفریده؛ [همان که] انسان را از علق به وجود آورد. بخوان در حالی که پروردگارت کریم‌ترین [کریمان] است. همان که به وسیله قلم آموخت، [او] به انسان آنچه را نمی‌دانست تعلیم داد». (علق: ۱-۵) این انتخاب، نشان می‌دهد که دانش به عنوان برترین نعمت پس از اکرمت خداوند مورد تأکید قرار گرفته و مظهري از کرامت الهی به شمار می‌رود. (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، جلد ۲۷، ص ۱۶۰-۱۵۸)

خشیت از خدا آثار و نتایج گسترده‌ای دارد و انسان را نخست به تقویت ایمان و مسئولیت‌شناسی وادار می‌کند، زیرا آگاهی از عظمت خدا و ترس همراه با تعظیم، او را به انجام وظایف دینی و عمل صالح هدایت می‌کند؛ همچنین این خشیت زمینه‌ای برای ایمنی از عذاب‌ها و سختی‌ها فراهم می‌آورد و انسان را از ترس‌ها و اندوه‌های دنیوی و اخروی محفوظ می‌دارد، به گونه‌ای که آرامش و امنیت قلبی پیدا می‌کند. خشیت باعث دوری از معصیت می‌شود و انسان را لحظه به لحظه به بازگشت به خدا و پرهیز از گناه سوق می‌دهد، و در کنار آن موجب ترک دنیا و کاهش وابستگی به لذات مادی شده و تمرکز او را به اهداف معنوی و الهی معطوف می‌سازد. این ترس همراه با شناخت خدا، انسان را در برابر خطرات و تهدیدات غیرخدایی محافظت می‌کند و هم‌زمان عزت و شرافت انسانی او را آشکار می‌سازد، به گونه‌ای که سایر موجودات در برابر او خضوع می‌کنند. خشیت از خدا همچنین مانع ظلم و ستم به دیگران می‌شود و در نهایت، انسان را به درجات بالای بهشت و قرب الهی هدایت کرده و او را به زندگی سرشار از امنیت، آرامش و رضایت الهی می‌رساند. (سلیمانی، سیمای مخبِتین در قرآن و روایات، ص ۱۰۶-۱۰۰)

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر به بررسی اهمیت آیه ۲۸ سوره فاطر و رابطه میان علم و خشیت الهی پرداخته است. اهمیت این موضوع از آنجا ناشی می‌شود که آیه مورد نظر، یکی از محورهای کلیدی قرآن کریم در زمینه نقش معرفت و دانش در ایجاد خشیت و ادب الهی را روشن می‌سازد و جایگاه ویژه عالمان در تحقق این فضیلت اخلاقی و عبادی را مشخص می‌کند. فرضیه اصلی تحقیق این بود که خشیت واقعی تنها در سایه علم و شناخت صحیح نسبت به خداوند برای عالمان تحقق می‌یابد و افراد ناآگاه یا جاهل قادر به درک و تجربه آن نیستند.

بررسی معنای لغوی و اصطلاحی خشیت نشان داد که خشیت فراتر از ترس ساده است و با احترام، تواضع و رعب در برابر عظمت خداوند همراه است، بنابراین تجربه آن نیازمند معرفت و شناخت عمیق است. تحلیل معنای عالم و جایگاه عالمان در قرآن نیز تأکید کرد که عالمان نه تنها حامل دانش‌اند، بلکه

مسئولیتی ویژه در هدایت جامعه و ترویج خشیت دارند و این مسئولیت در سایه شناخت صحیح خداشناسی قابل تحقق است.

مطالعه تفسیری آیه ۲۸ سوره فاطر با توجه به دیدگاه مفسران شیعه و اهل سنت نشان داد که این آیه رابطه مستقیم علم و خشیت را به وضوح بیان می‌کند و تأکید دارد که خشیت حقیقی بدون علم و معرفت امکان‌پذیر نیست. از این منظر، پیوند میان علم و خشیت، مبنای معرفتی محکمی دارد و نشان می‌دهد که شناخت دقیق خداوند و اصول ایمان، شرط لازم برای تحقق خشیت در عالمان است.

بر اساس نتایج تحقیق، تأکید بر توسعه دانش دینی و تقویت جایگاه عالمان در جامعه نه تنها موجب افزایش خشیت واقعی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز ارتقای فضایل اخلاقی دیگر نیز خواهد بود. در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که پرداختن به نقش معرفت در پرورش فضایل اخلاقی، به ویژه خشیت الهی، نیازمند تحقیقات تکمیلی و عمیق‌تر است تا بتوان ابعاد گسترده‌تری از رابطه میان علم، ایمان و اخلاق را شناسایی و تبیین کرد.

منابع و مأخذ

— قرآن کریم، ترجمه حسین انصاریان.

— ابراهیم زاده، عبدالله؛ سبحانی، سعید، **مباحث تکمیلی عقاید**، تهران، سپهر اندیشه، ۱۳۹۳ هـ.ش.

— ابن فارس، احمد، **معجم مقاییس اللغة**، ج ۲، قم، مکتب الاعلام الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۴ هـ.ق.

— الالوسی، محمود، **تفسیر روح المعانی**، جلد ۲۲، بیروت-لبنان، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۵ هـ.ق.

— جوادی آملی، عبدالله، **آرشیو دروس خارج تفسیر**، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۶ هـ.ش.

— حسینی شیرازی، جعفر، **شرح اصوا الکافی**، جلد ۱، بی‌جا، دارالعلوم، ۱۴۳۱ هـ.ق.

— حسینی شیرازی، محمد، **من حیاة المعصومین (ع)**، جلد ۷، نجف، مؤسسه الشجره الطیبه، ۱۳۴۴ هـ.ق.

— دهقان، اکبر، تفسیر نسیم رحمت، جلد ۱، قم، حرم حضرت معصومه (س)، چاپ دوم، ۱۳۹۱ هـ.ش.

— راغب اصفهانی، حسین، مفردات الفاظ القرآن، بیروت-لبنان، دار الشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ هـ.ق.

— _____، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن، مترجم: غلامرضا خسروی حسینی،

تهران، الکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریّه، ۱۳۸۳ هـ.ش.

— رازی، فخر الدین، التفسیر الکبیر (مفتاح الغیب)، جلد ۲۶، بیروت-لبنان، دار الاحیاء التراث العربی،

۱۴۲۰ هـ.ق.

— سلیمانی، امرالله، سیمای مخبّتین در قرآن و روایات، قم، زائر، ۱۳۸۵ هـ.ش.

— سیوطی، الدر المثور فی التفسیر بالماثور، جلد ۷، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره)،

۱۴۰۴ هـ.ق.

— صدر، محمد باقر، الصحیفه السجادیّه الكامله، بیروت-لبنان، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

— صمدی، محمد، تاریخچه روحانیت شیعه، قم، مرکز مدیریت حوزه های علمیّه، ۱۳۹۴ هـ.ش.

— طباطبائی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۷، بیروت-لبنان، مؤسسه الاعلمی

للمطبوعات، ۱۳۶۳ هـ.ش.

— _____، ترجمه تفسیر المیزان، مترجم: محمدباقر موسوی همدانی، جلد ۱۷، قم،

انتشارات اسلامی، ۱۳۷۸ هـ.ش.

— طبری، محمد، جامع البیان فی تفسیر القرآن، جلد ۲۲، بیروت-لبنان، دار المعرفه، ۱۴۱۲ هـ.ق.

— طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، محقق؛ احمد الحسینی، جلد ۱، تهران، مرتضوی، ۱۳۶۲ هـ.ش.

— غیاثی کرمانی، محمد رضا، لغتنامه قرآن کریم، قم، بنیاد فرهنگي حضرت مهدی موعود (عج)، ۱۳۸۹

هـ.ش.

— فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، محقق؛ مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، جلد ۲، قم، مؤسسه

دار الهجرة، چاپ دوم، ۱۴۰۹ هـ.ق.

— قرائتی، محسن، تفسیر نور، جلد ۷، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۷ هـ.ش.

— قرشی بنابی، علی اکبر، قاموس قرآن، جلد ۲، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۴ هـ.ش.

— محمدی راد، حمید، «وظایف عالمان در قرآن کریم»، مجموعه مقالات قرآن و علم، ۱۳۸۸ هـ.ش.

— محمدی ری شهری، محمد، گزیده حکمت نامه پیامبر اعظم (ص)، تلخیص: مرتضی خوش نصیب، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۹ هـ.ش.

— _____، دانش‌نامه قرآن و حدیث، مترجم: حمیدرضا شیخی، جلد ۵، چاپ دوم، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۹۵ هـ.ش.

— _____، میزان الحکمه، مترجم: حمیدرضا شیخی، جلد ۳، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۶ هـ.ش.

— _____، با همکاری: طباطبائی، محمد کاظم؛ طباطبائی نژاد، محمود، دانش‌نامه

امیرالمؤمنین (ع) بر پایه قرآن، حدیث و تاریخ، مترجم: مهدی مهریزی، جلد ۱۰، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۲ هـ.ش.

— مدن، یوسف، دراسات فی الفكر التربوی عند الامام الحسن (ع)، العتبه العباسیه المقدسه، قسم الشؤون الفكریه و الثقافیه، ۱۴۳۴ هـ.ق.

— مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، قرآن مجید به همراه ۲۸ ترجمه و ۶ تفسیر، اصفهان، مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان، ۱۳۸۸ هـ.ش.

— مشکوٰۃ‌الدینی، عبدالمحسن، تحقیق در حقیقت علم، تهران، مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، ۱۳۹۷ هـ.ش.

— مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، جلد ۱۷، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ هـ.ش.

— _____، تفسیر نمونه، جلد ۱۸، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ هـ.ش.

_____، تفسیر نمونه، جلد ۲۷، تهران، دارالکتب الاسلامیة، ۱۳۵۳ هـ.ش.

_____ موسوی دهرخی اصفهانی، محمود، مفتاح الکتب الاربعه، جلد ۱۱، قم، محمود الموسوی الدهسرخي،

۱۳۹۶ هـ.ش.

_____ نراقی، مهدی، جامع السعادات، جلد ۱، بیروت_لبنان، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۳۱۲ هـ.ش.